

НА ПЛОШЧЫ БЯЗ СЛОЎ

Словы зьніклі тады і там, калі і дзе яны былі
неабходныя як ніколі і як нідзе.

Тады, у жніўні 1991-га, яго выступу на плошчы чакалі
тысячы людзей, зь якіх у гэтыя імгненні назаўсёды
спаўзала грамадзянства калёніі і яны станавіліся
грамадзянамі Беларусі. Плошча таксама скідала аброць імя
злоснага карліка, які тырчэў пад вокнамі Дому ўраду, і
набывала горды назоў Незалежнасьці. Час, пра які ён
марыў, у які верыў і які набліжаў, пераставаў быць чарадой
дзён і гадзін і на вачах рабіўся найноўшай

гісторыяй Эўропы.

Ззаду быў здохлы путч, вакол былі шчаслівыя сябры,
перад ім быў мікрафон — але не было словаў, яго
найвялікшага скарбу, які ён зьбіраў і вывучаў усё жыццё,
ведаў іх найменшыя таямніцы і старажытныя радаводы, іх
мясцовыя норавы і заморскае сваяцтва, іх званарную
цвёрдасьць і салодкую мяккасьць.

І тады ён засьпяваў — як герой «Трох дарожанек» Янкі
Купалы, які абраў дарогу не на Ўсход і не на Захад, а тую,
што вяла «ў родну межаньку»:

І запеў жаўнер

Той прыгожанькі:

Гэй, гэі, гэі-гэй!

А ў бары, у бары

Тры дарожанькі...

А свае словы потым вярнуліся. Яны і склалі гэтую кнігу.

Аляксандар Лукашук,

Радыё Свабода

І сабраў Эўтах усіх жыхароў Гілеядзкіх і біўся з Эфраімцамі, і перамаглі жыхары Гілеядзкія Эфраімцаў, са зьдзекам кажучы: вы ўцекачы з Эфраіму, а Гілеяд сярод Эфраіму і сярод Манасіі. Перахапілі Гілеядзяне ўсе брады на Ярдане, што вялі ў зямлю Эфраім.

Калі які ўцякач-Эфраімец казаў: «Я хачу перайсьці на той бок», Гілеядзяне пыталіся: «Ты Эфраімец?» Калі той казаў «Не», яны гаварылі яму: «Ну дык вымаві тады слова «шыбалет»*.

Калі ён казаў «сібалет», бо па-іншаму ня мог яго вымавіць, яго хапалі і забівалі каля броду Ярданавага. Тады загінула сорок дзьве тысячы Эфраімцаў...

Кніга Судзьдзяў, 12, 5–6

*Паводле розных крыніцаў, слова «шыбалет» на той біблейнай тэрыторыі значыла «галінка садовага дрэва», «колас» і «бруістая крыніца, прыток ракі».

БАЦЬКАЎШЧЫНА

Перажытае і памяць пра легенды

Старазапаветная гісторыя і містыка. – Гісторыя – гэта ня тое, што было. – Прага архетыпаў. – Праўда «штодзённай гісторыі». – Пазбавіцца ад «разумных» стэрэатыпаў. – Уласныя ўспаміны і памяць пра легенды. – Што пісаў Зыгмунд Фройд Рамэну Ралюну? – Прыісьці туды, дзе яшчэ ніхто ня быў. – Радзіма малая і вялікая: дзьве часткі жыцьця.

Прыісьці да сябе

Кожны народ народжаны ў сваім лёгасе, каб песьціць маладыя дрэўцы, расьціць калосьсе ды піць з бруістай крыніцы жыцьця. Сярод шматлікіх і розных суседзяў ён мусіць аднойчы перайсьці свой Ярдан...

Хто мы такія? Чым мы адметныя сярод іншых? Хто я такі? Хто не пыгаў сябе пра гэта, дайшоўшы да сваёй жыцьцёвай восені... Так было ў майго пакаленьня, што занадта позна зьведала эўрапейскі скептыцызм і постнацыянальны нігілізм. Мы дагэтуль шукаем свій «шыбалет». Старазапаветная паказка напоўненая для мяне глыбокім гермэнэўтычным сэнсам без шпіёнска-авантурных асацыяцыяў. Як прафэсійны філэляг я, здаецца, нават пішучы пра іншыя мовы і народы, усё жыцьцё пісаў адну

кніжку-эсэ: якія мы, беларусы? Як мы адлюстраваліся ў нашым лёгасе?

Мінулае для чалавека сацыяльнага, як гэта парадаксальна ні гучыць, — гэта ня тое, што некалі было. Мінулае — гэта тое, што запомнена, пра што сказана, напісана. Асэнсаваныя мэмуары — гэта спроба, як бы казалі антычныя грэкі, згарманізаваць у сабе chaos, вызваліць уласны дух і ня зьнікнуць у часе, стаць, магчыма, працягам праз таго, хто цябе пачуе і зразумее. І так званыя вялікія падзеі яшчэ і таму становяцца вялікімі, што нехта аднойчы пра іх раскажаў, захаваўшы праз слова, малюнак, скульптуру, музыку. Шмат чаго вялікага з гэтага сьвету засталася для нас невядомым толькі таму, што пра яго не засталася згадак сучаснікаў.

Праўда выпадковасці

Мэмуарысты (і нават тыя, хто лічаць сябе дакумэнталістамі) заўсёды адчуваюць падсвядомы ціск архетыпаў: паказаць тое, што падмацоўвае, так бы мовіць, прагрэсіўную канцэпцыю, адкінуць на першы погляд неістотнае, выпадковае. Тады героі і падзеі атрымліваюцца настолькі выпуклыя, што хоць бяры кожную фразу і вынось у загаловак, як гэта робяць журналісты. Але штука ў тым, што тады адукаваны чытач адразу адчувае мастацкую няпраўду: у жыцці людзі не гавораць амаль афарызмамі і падзеі не бываюць дыстыляванымі і адназначнымі. У зместава-апавядальным сэнсе ў маіх нататках выпадковыя дэталі пераважаюць над «рэlevantнымі». З пункту гледжання мастацкай праўды яны складаюць аснову «сэмантычнага тэксту». Уся праўда хаваецца ў дэталях, калі за імі стаіць думка.

Мастацкая дэталі, заўважаная сучаснікам ды замацаваная ў выразным слове, ня можа — ці амаль ня можа — ілгаць. Тыя, хто добра ведаюць антычнасць, сьцьвярджаюць, што тады жыццё і думка ішлі поплеч, — ня тое, што ў наш час, калі большасць рэагуе толькі на падзеі, а думкі і высокія рэфлексіі «адкладаюцца» на потым, на паліцу чакання. Ва «ўспамінах праз слова» жыццё і думка ідуць побач.

У гэтым — «вэртэкальнасць» маіх успамінаў. Спадзяюся, што роднае слова пры мастацкім успрыманні сьвету дапаможа мне сказаць праўду, маляваць дэталі, так

бы мовіць, на тле выпадковай вечнасьці.

Наколькі праўдзівыя мае ўспаміны? Як ні дзіўна, пра падзеі ў сталым жыцці ў гэтым сэнсе пісаць цяжэй: ёсьць магчымасьць адбору фактаў і, як бы сказаў фотааматар старой даты, ракурсу і фокусу. Пра дзяцінства пісаць прасьцей. Тут усё адстаялася: падзеі, гукі, словы. Усё шмат разоў успаміналася, пераказвалася без прыхарошваньня: што ты возьмеш зь някемнага дзіцяці! Успаміны дарослай памяці, як camera obscura, – цягнуць усё ў свой фокус, толькі кожны раз па-рознаму выпукляючы дух узьнёслага ці нізкага – у залежнасьці ад стану душы ці ад сьвядомага жаданьня намаляваць сябе лепей на тле мінулых падзеяў. На жаль, сучасныя мэмуары становяцца ўсё больш мадэрнымі (чытай: цынічнымі), аўтары – дзеля дасягненьня вераемнасьці і «шоў-эфэкт» – пішуць адкрыта пра некаторыя рэчы, што некалькі дзесяцігодзьдзяў таму было абсалютна немагчыма. Як апавядальнік я стараўся быць у гэтым сэнсе як мага больш карэктным, за выключэньнем хіба разьдзелаў пра раньняе дзяцінства, юнацкія гады і пэрыяд гадоў да сарака, пасля якога я пачаў задумвацца над сэнсам быцьця. Гадоў да сарака я – шчасьлівы прадукт натуральнага разьвіцьця і адначасна ахвяра самарослай народнай духоўнасьці зь нярэдкамі праявамі амбівалентнага прагматызму. Для дасягненьня праўды ў дэталях тут не пазьбегнуць пэўнага цынізму.

Дзіцячая і дарослая праўда

Кажуць, што добрая памяць на падзеі дзяцінства — прымета старасці. Гэта — абсалютная праўда. У нас у вёсцы казалі: «А, ужо зьдзяцініўся. Захарэў на даўнасьць...» Гэта значыла, што чалавек пры ўспамінах пачынае прыгадваць невераемныя падрабязнасьці.

У эўрапейцаў ёсць цэлая цывілізацыйная традыцыя і навука — культура ўспамінаў. Псыхолягі і дасьледчыкі ўспамінаў як фэномэну нацыянальнай «вуснай гісторыі» прыйшлі да нечаканай высновы, што абсалютную большасьць адстаялых дзіцячых успамінаў складаюць ня ўласна жывыя ўражаньні, а так званыя сямейныя легенды, стэрэатыпы, — падзеі, пераказаныя дарослымі ў прысутнасьці дзяцей, якія кожны раз у залежнасьці ад аўдыторыі слухачоў маглі мець новыя нюансы.

З другога боку, псыхолягі сабралі доказы фэнамэнальнай здольнасьці дзяцей згадваць асобныя дэталі раньняга дзяцінства, якія потым пэрыядычна агучваюцца і зьліваюцца ў адно цэлае з пазьнейшымі «нармальнымі» ўспамінамі і сямейнымі легендамі. Тады ўжо асоба выразна бачыць карціны мінулага, чуе галасы, успрымае пахі і сама стварае падноўленую сямейную легенду, пераказваючы інтэграваныя — і падсвядома ці ўмысна скарэктаваныя! — успаміны новаму слухачу. Так і творыцца гісторыя стэрэатыпаў.

Навошта я пра гэта пішу? Каб чытач паверыў у фармальна-лягічна немагчымае — праўдзівасьць маіх

некаторых як бы немагчымых успамінаў. Напрыклад, я не магу сам дакладна помніць, як мая сястра Лісавета згубіла мяне на клевярышчы, калі я вываліўся з куля полак (так у нас называлі пялюшкі), які яна трымала пад пахай, несучы ў другой руцэ серп і посьцілку з украдзеным у калгасе клеверам. Але гэта чыстая праўда. Гэта пераказвалася безьліч разоў. Дэталі важныя, бо шмат гаворыць пра тое, як мы гадаваліся. Або іншы прыклад. Я ня мог чуць, як раённы ўпаўнаважаны НКВД па высылках і вярбоўках у канцы дваццатых гадоў зайшоў да нас у новую хату з цыгарэтай у роце і, паляпваючы пракуранымі пальцамі па вушаку, запытаў: «Ну што, шляхты, будзем на Салаўкі сухары сушыць ці да чалдонаў на трылёўку паедзем?» Я ня мог гэтага чуць, бо мяне тады яшчэ на сьвеце не было. Але і гэта чыстая праўда. Гэта таксама пераказвалася безьліч разоў, як «гістарычная вяха» нашай сям'і. Я магу пераблытаць дробязі, але ключавыя словы — не: шляхты, Салаўкі, сухары, чалдоны, трылёўка. Не пераблытаю і множную форму дзеяслова, якую часам выкарыстоўваюць, зьвяртаючыся да адной асобы пры размове зь дзецьмі («Ну што мы тут намалявалі?»), хворымі («Ну як мы сябе адчуваем?») і на допыце: «Ну што, будзем прызнавацца?» Гэта ўсё — мае ўспаміны.

Міты, актуаліі і сантымэнты

Ці на жаль, ці на радасьць, ня ведаю, але падобна, што я — апошні сьведка нашага сямейнага міту пакутаў. Унукам маім гэта ўжо нецікава. На вяку кожнага пакаленьня пэўныя міты адміраюць, пэўныя дадаюцца. І ў кожнага народу ёсьць свае пакутніцкія міты. І гераічныя — абавязкова. У век лічбавых носьбітаў інфармацыі ўспаміны ў выглядзе здымкаў, фільмаў, аўдыёзапісаў пры ўсёй сваёй дакладнасьці будуць бяднейшыя за нашыя папярова-вэрбальныя. Яны ператворацца ў экшан-кліп-ілюстрацыі. Мне шкада нашых наступнікаў.

Як кожны аўтар, я зьведаў мукі, шукаючы загаловак для сваіх нарысаў. Некалі прачытаныя на «Свабодзе» нататкі на блізкую тэму я назваў «Пошукі свайго выраю». Сёньня, праз тры гады, гэтая назва здаецца мне занадта рамантычнай. Дарэчнай здалася мне назва, якую чыгач бачыць на вокладцы. Малазнаёмае для сярэднестатыстычнага беларуса слова «шыбалет» — усяго толькі наша сымбалічная характарыстыка і, магчыма, нашае наканаваньне.

Зрэшты, Байран і Пушкін дазвалялі сабе ўжываць гэтае слова ў іранічным сэнсе, апісваючы істотныя нацыянальныя архетыпы ў як бы лёгкім жанры. У 10-м разьдзеле «Яўгена Анегіна» Пушкін называе расейскім «шыбалетам» слоўца «авось!»:

*Авось, о Шиболет народный,
Тебе б я оду посвятил,*

*Но стихоплёт великородный
Меня уже предупредил...*

Байран таксама згадваў пра шыбалет, апісваючы свайго тыповага героя:

*Juan, who did not understand a word
Of English, save their shibboleth, 'God
damn!'...*

(Жуан не разумеў ніводнага слова па-ангельску, за выключэннем іхнага шыбалету «God damn!».)

Можна паспрабаваць бяз высілак і прычынна-выніковых сувязяў пагаварыць лёгка пра сур'ёзныя рэчы. Назва можа трактавацца і як разьвітаньне аўтара зь Беларуссю. Мікіта Ільліч Талстой, які гадоў сорак таму быў маім афіцыйным апанэнтам на абароне дысэртацыі, прысьвечанай блізкароднаснаму білінгвізму, раскажаў містычны выпадак, як адна вёска перастала сьпяваць народныя песні пасля таго, як сталічны фальклярыст запісаў на працягу году ўсе сьпеўныя абрады, а раённы радыёвузел потым у наступны год у прывязцы да адпаведнай даты перадаваў гэтыя запісы. Вось так: сказаць і потым зьнікнуць у нябыт.

Ад прыроды я чалавек сэнтымэнтальны і чуйны, нават да хваравітасьці чульлівы да слова. Гэта ўсё ад маці і паэтычных краявідаў, сярод якіх я пражыў першыя гады жыцьця. Край зубчаты бору і сіняя смуга палёў цешылі маё вока штодня. Калі я згадваю алегарычнае брылёўскае

«глядзіце на траву», яно знаходзіць сузіральны і мілы майму дзіцячаму сэрцу працяг зь іншага аўтара: «Там мурашы пасуць атары зялёнай тлі, як пастухі...» Паства на сваіх і чужых радоўках была маім послухам і паэтычнай часткай жыцьця... Калі б мая маці вучылася, яна б, пэўна, стала Рамэнам Ралянам. А сябе я заўсёды пачуваў трэшкі Жанам Крыстофам.

Тайная прага экстрапаляцыяў

Ня ведаю, ці магу я сябе лічыць тыповым беларусам, аднак тое, што я разрываюся паміж Усходам і Захадам, як шмат хто з маіх землякоў, – гэта факт. Прычым я б удакладніў: наш Усход сягае далей за праваслаўную Маскву ды Канстантынопаль, некуды туды далей – у бок Індыі і нават Японіі. Я не кажу пра паходжаньне, я кажу пра характар. Таму тут няма нічога ад фантастычных тэорыяў паходжаньня літоўцаў ад рымлянаў, а назвы «Масква» ад санскрыцкага «москво», што паводле расейскага пісьменьніка і патрыёта Югава абазначае «аб’ядноўваю». Калі японец можа не баставаць, працаваць на фірму як прыгонны, мець адпачынак адзін тыдзень на год і гаварыць з начальствам выключна з ангельскай інтанацыяй understatement, пра што іранічна-тонка заўважае Барыс Акунін, – то чым мы не японцы?

БЕЛАРУСЬ І ЭЎРОПА МАЙГО ДЗЯЦІНСТВА

Швэды, шляхты, ліцьвіны і зарачане. – Драйгі і шалтаносыя клёцкі. – Гультай з гульты – скок, і няглыткае златаў. – Полацкія пратубэранцы. – Вільня – дзіўна, ды мухам цяжка. – Хто ж нашыя аўтахтоны? Шмэрка Шандзялоўскі і талерантнасьць. – Шпількэс і майткэс. – Першыя ўрокі германістыкі. – Як Хайм і мужык біліся. – Свае і чужыя.

Нашыя, зарачане і прыхадні

Напачатку краявід майго дзяцінства, паселішча двароў на дваццаць, з даволі пашыранай у Беларусі назвай Буцькаўшчына, абмяжоўваўся «зубчатым краем бору» Полаччыны паміж Ветрынам, Вушачай і Празарокамі. Потым я паступова знаходзіў новую, большую Беларусь, вобмацкам ідучы сьледам за мовай, якая пашырала мой дом. Захад зь Вільняй і Панарскім узвышшам, дзе мы мелі радню, па гаворцы нагадаў нешта шчымліва блізкае: як бы я тут некалі даўно-даўно жыў. Міцкевічаў Ліздэйка з «Пана Тадэвуша», што «на гары Панарскай на мядзьеведжай скуру ляжаў», здаецца мне цяпер зусім рэальным дзедам, які, канечне ж, гаварыў па-нашаму. Каля Блакітных азёраў, дзе я аднойчы назіраў абрад жаніцьбы Цярэжкі (дакладна так,

як у нас!), я адчуваў сябе зусім як дома. Пазьней я адкрыў для сябе беларускамоўныя вёскі пад Вялікімі Лукамі і Невелем, чуў родную мову ў Рудні і Сутоках пад Смаленскам. Дарослым у акадэмічных экспэдыцыях я прывандраваў на поўдзень да заліўных прыпяцкіх сенажацяў з дубамі-адзінцамі і «плоскага» ды чужога для майго паўночна-ўсходняга ўспрымання Берасьця. Так малая Радзіма, Буцькаўшчына, зьлілася з большай этнічнай Бацькаўшчынай.

Гомель, у тэўнай ступені Магілёў і нават Менск, дзе я пражыў агулам пяцьдзясят пяць гадоў, доўгі час здаваліся мне чужымі. Этнічнае пачало пераходзіць у нешта большае толькі ў другой палове жыцця.

Тое месца, дзе я пражыў першыя трынаццаць гадоў, я невypadкова назваў паселішчам, бо мае этымалягічныя веды перашкаджаюць мне назваць яго вёскай. Авэстыйскае *vis*, лацінскае *vicus*, стараславянскае *vesь* усё ж абазначаюць нешта нахштальт больш-менш упарадкаванага шэрагу пабудоваў. Наша ж Буцькаўшчына тулілася ўраскідак сярод парэзанага ляндшафту па ўзгорках і бліжэй да бальшаку ды некалі даволі паўнаводнай ракі бяз назвы. Малая Радзіма ўяўляецца мне нейкім інфлянцкім Бабілёнам, прышляхавай пляцоўкай і выспачкамі, дзе суіснавалі стагодзьдзямі балты, крывічы, нарманы, германцы ды габрэі, расьцярушаныя вакол полацкага гістарычнага прыцягненьня. Усіх яднала адна мова — беларуская. Такое нейкае ВКЛ у мініятуры. З гэтай нагоды я, напрыклад, вельмі добра адчуваю «памежнага» нямецкага пісьменніка Яганэса Баброўскага, у

творах якога побач жывуць палякі, літоўцы, немцы ды габрэі. Ягоная аповесьць «Левінаў млын» — як пра нашу Буцькаўшчыну.

Шмэрка Шандзялоўскі

Згадваецца часты пасыляваенны госьць Буцькаўшчыны – Шмэрка Шандзялоўскі. Ня ведаю дакладна, ці гэта ягонае сапраўднае прозьвішча, ці яго так звалі таму, што ён жьў у далекаватай вёсцы Шандзялы, адкуль прывозіў да нас газу, іголки, мыла, сярпы, косы ды іншыя гаспадарчыя дробязі. У нас без усялякага здзеку габрэяў называлі жьдамі. Жьд увогуле быў сынонімам гандляра. «Вось у жьда купіла», – магла сказаць маладзіца, паказваючы нейкую рэч. Як памяць ад Шмэркі ў Буцькаўшчыне засталіся ня толькі тачылкі для нажніц і керагазы, але вясёлыя і сумныя прыбабунькі, паказкі ды слоўцы: «Твой сачас як Хаймаў зараз», «прастальгая самадайка», «Больш паплачаш, менш пасокаеш», «Як у Вільні была, чай і кофій піла», «Каб на цябе харгол!» (саранча).

БАЦЬКА, МАЦІ, МОВА

*Бацькавы кветкі і радавод. – «Сьпявайце на мне!» –
Матчыны ўнівэрсытэты. – Сьвет у кніжках. – Начлежныя і
«тэатральныя» сустрэчы. – У салодкім палоне словаў.*

Пра што помніцца

«Падумаеш, трагедыя, – скажа скептык, – зьнікла
вёска! Ці мала паселішчаў зьнікае?» Але я не пра паселішчы
і хацішчы. Зьнікае лёгас, пастава духу, сувязь навакольнага і
слова, чалавек перастае «бачыць» слова. Зьнікае «радаснае
валоданьне словам», пра што некалі пісаў Купала. Можа,
гэта банальна гучыць, але пакуль жыла маці, я адчуваў
нейкую повязь з тым моўным космасам, кожны раз можна
было чакаць «нечаканай моўнай паслядоўнасьці» і
глыбіннай выразнасьці.

Для мяне слова «Бацькаўшчына» эмацыйна мала
афарбаванае. Яно – хутчэй кніжны літаратурны сымбаль
Радзімы. У маім дзіцячым сьвеце панавала маці: у мове, у
паставе, у сьпевах, у манеры трымацца. Сямейных легендаў
пра бацьку захавалася мала. Ён больш быў па-за домам: на
адходніцтве, на працы ў калгасе, на фінскай вайне, у
партызанах. Эмацыйных падрабязнасьцяў пра бацькава
юнацтва я чамусьці ня чуў ад маці. Запомнілася толькі, як
маці расказвала, што бацька быў вельмі дужы і, будучы
маладым, ужо як быў жанаты, на вя-сёлках і бяседах, калі
трохі выпіваў, станавіўся вельмі ганарысты і датклівы, таму

часта кідаўся ў бойку з крыўдзіцелем, часта ўяўным. Тады маці ўжо рушала ў клубок спрэчнікаў, абшчэплівала свайго Вінку за шыю і ласкава гаварыла: «Ты, мой дзядок, самы лепшы, самы гожа...» Як цяпер, чую голас маці: «Калі я ўжо на ім павісну, ён ужо тады і не пашавеліцца, бо сам ніколі мяне пальцам не крануў...»

Бацька наш памёр дома, паранены ў партызанах пры першым адступленьні немцаў, калі мне быў шосты год. Ягонага моўнага партрэту я не магу прыгадаць. Памятаю толькі, як ён сьпяваў таямнічы для мяне кушлет, як бы зьвястуючы, што падзе паранены і падзе на траву: «Далёкая прошча — гэта мая цёшча, злёньня кветкі — гэта мае дзеткі...» Я чуў менавіта «прошча» і думаў, што гэта нейкі цёмны лес. Мой брат Толік сьцьвярджае, што там было слова «рошча». Але чаму тады «кветкі»? Пазьней я сустрэў у Купалы «Як у прошчу па лек будзе йсьці чалавек...», і мой успамін набыў пэўны містычны флёр. Памятаю яшчэ, як бацька, прыгінаючыся, каб ня стукнуцца галавой аб верхні касяк дзьвярэй, заходзіў у хату, чэрпаў конаўкай вады зь вядра, піў прагна, што аж па вусах цякло, і з папрокам зьвяртаўся да большых дзяцей, што не зьвярталі на мяне ўвагі: «Ну што вы паселі? Бярыце мальца! Ужо, відаць, даўно адзін кавэнчыцца...» Я любіў, каб са мной гулялі, асабліва каб чыталі кніжку, і, як расказвала маці, роў бацькавым голасам: «Бярыце мальца!» Калі мяне ня бралі, я разводзіў рукамі і пакрыўджана выводзіў: «А яны мальца не бяруць!» Гэта, бадай, і ўсё пра бацьку, Садоўскага Вінцэнта Казіміравіча. Астатнія дэталі — зь

пераказаў дарослых.

Што напісана ў радаводзе

У нашым дзяржаўным архіве я паспрабаваў раскапаць бацькаў радавод. Мне далі «дрэва» аж да сёмага калена. З двух магчымых адгалінаваньняў я безумоўна знайшоў сваё. Адно адгалінаваньне пацягнулася зь Вялікапольшчы на Берасьце і паціху абправаставілася. А імёны бацькавых каталіцкіх продкаў з Лагойскага павету гучалі ў нашай хаце далёкімі адгалоскамі ў абліччы такіх цяпер ня вельмі звыклых імёнаў, як Казімір, Адэля, Гелена, Мардота, Браніслаў, Антося (і Антаніна), Франц, Аўгуст, Разалія, Марцыяна, Тэафіля (і Туфіля), Караліна, Каміля, Паўліна... Ва ўсіх было шмат дзяцей, а зямлі — ня вельмі. Род Садоўскіх з гербам Любіч у Лепельскім павеце Віцебскай губэрні атрымаў пацверджаньне свайго шляхецтва ў 1803 годзе ў Расейскай імперыі пасля апошняга падзелу Рэчы Паспалітай. Да кастрычніка 1917 году большасьць Садоўскіх дажыліся, маючы ўсяго па паўвалокі ворнай зямлі на сям'ю, а некаторыя ўжо зусім зямлі ня мелі, а былі на дзяржаўнай службе. Мой бацька быў багацейшы за маці, атрымаўшы ў спадчыну невялікі хутар. Перад калектывізацыяй меў 13 гектараў ворнай зямлі, 5 гектараў лесу, 7 гектараў пакосу з балотам.

Матчыны бацькі былі беззямельныя арандатары. Адкуль зьявіліся Фрыдрыхі ў Лагойскім павеце і ў Буцькаўшчыне, я пакуль і не дазнаўся. У архіве знайшлі толькі двух Фрыдрыхаў старой даты. Першы — Фрыдрых Ёзэф Мішэль, народжаны ў лютэранскай сям'і, — сын

палоннага француза з Эльзасу часу напалеонаўскай кампаніі, які ўжо ў 1816 годзе быў занесены ў спіс ваеннапалонных, што атрымалі права віцэбскага мяшчанства. (Сам па сабе цікавы факт!) Ёзэф Мішэль быў настаўнікам дзяцей багатага габрэя з прозьвішчам Брандэнбург у Полацку. Другі – Міхаіл Фрыдрых, праваслаўны, панамар Бабыніцкай царквы, засьвяціўся ў судовай справе 1845 году праз бойку з габрэем, які меў прозьвішча Цыба. Паводле судовай справы габрэй Цыба «совершенно обворовал» панамара Фрыдрыха, бабыніцкага месьціча. (Ад нашай Буцькаўшчыны да Бабынічаў напрасці кілямэтры два-тры.) У Бабынічы мой брат Толік хадзіў у школу-дзесяцігодку. За Бабынічамі ўжо ляжала «Западная», куды нашы хадзілі пасяля вайны на кірмаш у Празарокі. Так што, магчыма, адзін з продкаў маёй маці ўмацоўваў сваім панамарскім талентам праваслаўную веру і біўся з габрэем, а другі – вучыў габрэйскіх дзяцей.

Нездарма ж Шмэрку Шандзялоўскага, пра якога я пісаў, цягнула да нашай хаты, як у Запароскую сечу, дзе ён хаваўся ад навязьлівых прыхадняў-зарачанаў. Ці не таму і мяне так цягне да мудрасьцяў Старога Запавету і канцэпцыі абсалютнай габрэйскай генэтыкі Хрыста, за што Юры Хадыка лічыць мяне тыповым «жидовствующим»? Расказвала маці яшчэ пра двух немцаў, братоў-блізнятаў з прозьвішчам Фрыдрых, што ў час Першай усясьветнай вайны былі на пастоі ў Навінках, дзе жыву ейны дзед, і наведвалі дзедаву хату, калі даведаліся, што тут жыве іхны аднафамілец. Некаторыя з маміных сваякоў пісаліся як

Фрыдрыкі, а тутэйшыя гаварылі проста «Фыдрык».

Да шлюбу маці служыла ў далёкай радні і па чужых людзях, нават недзе пад Пецярбургам: нянькай, дарэктарам, сядзелкай, батрачкай. Бацька меў толькі пачатковую адукацыю: перашкодзіла Першая ўсясьветная вайна. Два старэйшыя бацькавыя браты паспелі трошкі вывучыцца: адзін на ляснога землеўпарадчыка, другі – аж на лесніка, за што ў савецкі час паплаціліся – зніклі ў хапун 1937-га.

Пачутае ад маці і ў хаце

Пры маці я жыў да трынаццаці гадоў і ўвабраў у сябе ейны моўны сьвет. Каб мая маці вучылася, то была б, мусіць, Рамэнам Ралянам. Для мяне Рамэн Ралян – самы вытанчаны мастак з тых, што я спазнаў з кніжак. Маці, Фрыдрых Натальля Ёсіфаўна, «вучылася» толькі гады два ў панскім маёнтку (гэта ў нас называлі Двор-Буцькаўшчына, дзе пазьней атабарыўся вайсковы гарадок Чырвонай Арміі) разам зь некалькімі вясковымі дзяўчаткамі. Гэта было тады, калі ўжо выходзіла «Наша Ніва». Зь сямейнай легенды: вучыла іх маладая паненка, пляменьніца пана Сушынскага. Яна была «суханогая», хадзіла зь мініятурнай лясачкай, мела варшаўскую адукацыю і была прыжывалкай у багатага дзядзькі, пана Сушынскага. Ейная маці памерла недзе ў пансіянаце ў Вялікапольшчы, а ня вельмі дамавіты бацька прыжыўся ў багатых прымаках. Здаецца, паненку звалі Ванда. Яна была вельмі добрая. Вучыла дзяўчат польскай мове, сьпевам, літаратуры, маляваньню і розным умельствам, нават складаць букеты. Вучыла бясплатна. Калі-небудзь дзяўчаты дапамагалі пакаёўкам прыбіраць залі і на пэўныя сьвяты дарылі пану свае падарункі: букеты, вязаныя сурвэткі, ягады ў прыбраных кошыках з бантамі. Маці расказвала, што ў іх нават была гульня «Пану ягады нясьём». Калі пан уцякаў ад бальшавікоў у Варшаву, уся вёска плакала. Пані Ванда перад ад'ездам паклікала маміных бацькоў, дала грошы на чаравікі і пакінула свае пісьмовыя прылады, сшыткі і некалькі кніжак, сказаўшы,

што «Натусі трэба абавязкова вучыцца, бо ў яе добрая галава». Сярод тых кніжак быў і нейкі самаробны «Лемангар» для беларускіх дзяцей, пісаны польскімі літарамі. Маці яго вельмі берагла, нават брала з сабой у сшылку ў Сібір. У вайну яго скурылі партызаны.

Самае цікавае, што на ўроках чыгання, акрамя польскіх вершаў і кароткіх апавяданняў, пані Ванда чытала дзяўчатам «Нашу Ніву» і Багушэвіча. Да яе прыяжджаў нейкі дзіўнаваты шляхцок з Вухвішчаў (вёска паміж Сушынам і Вушачай) і прывозіў усялякую літаратуру. Часам прывозіў нават нейкіх артыстаў, што паказвалі беларускія інтэрмедыі і кароткія п'есы. Сцэна ладзілася ў панскім садзе каля маёнтку. Запрашалі ў Двор-Буцькаўшчыну зь вёскі дзяцей і найбольш культурных даростых. Наша маці ведала з таго часу на памяць шмат беларускіх і польскіх вершаў. Ад яе я памятаю з маленства «Ігрышча», «Ехаў я ад Кяна ды на Смаргонь», «Мужык» і шмат урыўкаў зь беларускіх пастацовак: «Мая жонка Тацяна — харошая здзелуха», «Як сын з бацькам па-польску сваталіся», «Як танцоры сукно кралі», «Як бык ажаніўся», «Як мухі сварыліся».

Маці чытала кожную вольную хвіліну. Пасля вайны акулеры былі вялікай раскошай: іх проста не было дзе замовіць ды купіць. Маці чытала праз вайсковую нямецкую люпу, якую немцы пры адступленьні пакінулі ў нашай хаце разам з картамі і курвімэтрам (такое кілямэтражнае колца для вымярэння адлегласці на карце). Так і памятаю маці за кніжкай: з доўгім носам і люпай, у белай хустцы. За такі

вучоны выгляд мы называлі маці «кузэн Бэнэдыкт», як героя раману Жуля Вэрна «Пятнаццацігадовы капітан», які мы чыталі ў хаце калектыўна ўслых. Выява кузэна Бэнэдыкта на выдатнай чорна-белай ілюстрацыі, дзе ён у трапічнай панаме разглядае празь люпу муху цэцэ, вельмі нагадвала нам нашу маці.

У параўнаньні зь іншымі вясковымі жанчынамі мая маці лічылася жанчынай бывалай і «граматнай». Акрамя тых двух гадоў панскай школы яна мела досвед працы «ў людзях» яшчэ да шлюбу, а потым амаль тры гады працы ў Сібіры разам з бацькам. Пасьля вайны была ў калгасе лістаносцам і «ізбачом» (загадчыкам ізбы-чыгальні). Ізбойчыгальняй была наша хата. Сюды маці прыносіла газэты, часопісы і даволі шмат кніг. На пачатку пяцідзясятых у нас радзьё яшчэ не было. Вечарамі пры капцольцы або смаркачцы (так называлі газавую лямпу бяз шкла) ці пры «сьветачы» (лучыне) чыталі ўголас «Узьнятую цаліну» Шолахавы (мне чамусьці помніцца, што гэта было на беларускай мове – можа, быў пераклад?), «Глыбокую плынь» Шамякіна, апавяданьні Горкага, Якуба Коласа і Зьмітрака Бядулі і нават Матэ Залку (вугорскага пісьменьніка, камандзіра інтэрбрыгады ў Гішпаніі, вядомага як генэрал Лукач). У нас у хаце таксама засталіся дзьве вялізныя скрынкі кніжак ад ранейшага пастаяльца-кватаранта, прысланага перад вайной настаўніка, якога звалі Глод Станіслаў Зіноўевіч. Яго нам калгас «паставіў на кватэру», калі бацька быў на фінскай вайне. Пазьней яго арыштавалі як эсэра. Настаўнік быў невялікага росту і меў

горб. Часам зарачанскія пераросткі дражнілі мяне: банкарт ад гарбаценькага. Мне было крыўдна за настаўніка, бо гэта быў фактычна здзек зь яго, а не зь мяне. Наш бацька быў «мужчыністы» і высокага росту. Наш кватарант не даставаў нават да бацькавага пляча. З салідарнасьці я нават напаказ хаўрусаваўся з Глодавым сынам, зь якім мы пазьней хадзілі разам у пятую клясу ў Гімрава... У настаўніцкіх скрынях кнігі былі іншыя: некалькі тамоў Бракаўза і Эфрона, «Жыцьцё Ісуса» (можа, Рэнан?), Золя (я чытаў прозьвішча як Золя, з націскам на першым складзе), Бальзак, Меражкоўскі і шмат чаго іншага.

Жыщыцёвы тэатар

Пачутае ад маці і людзей хацелася ўзнавіць самім. Мы з братам Талікам, самі таго не разумеючы, утварылі свой хатні тэатар. Мы «гулялі ў людзей». Да нас як гледачы (а потым і як артысты) далучаліся некаторыя суседзкія дзеці.

У нашым тэатры двух актораў мы «загадвалі» або па заяўках «паказвалі людзёнка». Я меў мянушку «масяш» (жвавы, гаваркі, хітры і па-даросламу разважны, зь нечым ад ведзьмака) і быў больш актыўным пэрсонажам. Талік быў больш статычным «артыстам», сядзеў, слухаў, нешта для зьвязкі гаварыў. Дзе-небудзь у пуні ці проста на паляне каля кустоў мы паказвалі сюжэты з жыцця: хвалько, злодзей, абжора, п'яніца, грамацей, працаўнік-кузюля, блядун. Хвалько была, напрыклад, Мікіціха, наша суседка, якая ўсім расказвала, як добра жыць, калі ёсьць цёплыя валёнкі і ходзікі на сыяне. Вось я сяджу «на сцэне» ў матчыных самаробных бурках (гэта як бы валёнкі) і раз-пораз паглядаю на ўяўны гадзіннік на сыяне: «А-я-я, ужо ж пара курэй шчупаць, ужо ж палова на сёмую... А-я-я, ужо ж чубатка разгнезьдзілася. Пара бегчы глядзець, каб шашок яйкі ня зьеў...»

Больш за тое, аднойчы мы прыдумалі адзін «сынтэтычны» жанр, якому я нават назвы не магу даць. Круглаватую па пэрымэтры бляшаную вараўню, якую немцы пабудавалі побач са стацыянарнай кухняй, мы ператварылі ў своеасаблівую панарамную выставу, дзе малявалі крэйдаі сюжэты і суправаджалі іх вершаванымі

тэкстамі і дзікаватым завываньнем без усялякай гармоніі, ходзячы вакол вараўні. Такі нейкі хросны афрыканскі ход вакол вараўні пад какафанічны рэп. Сюжэты мелі часьцей за ўсё баёвы зьмест: напрыклад, партызаны залеглі ў кустах і страляюць, немцы падаюць. Вось мы маршыруем і сьпеўна сьлібізуем: «Пар-тызаны стра-ля-юць...» і «Не-мцы у шта-ны па-на-сі-ра-лі...» Пад малюнкамі рабіліся як бы назвы – літарамі большымі і меншымі. Адночы дзея закруцілася яшчэ глыбей: мы пачалі сьпяваць не сюжэтна, а паводле прынцыпу «варону бачу – варону сьпяваю». Мой брат, калі дайшла ягоная чарга (апявалі сюжэты па чарзе), вырашыў «апець» подпіс, зроблены велізарнымі літарамі. Ён зацягнуў басам: «Дзе-ся-це-ры-кі на-пі-са-лі!» Што значыла: гэты подпіс вялікімі літарамі зрабілі вучні дзясятай клясы. У адказ я пачаў імгненна пісклявым голасам падводзіць, як малое дзіця, агучваючы маленькія літары: «Гэ-та пер-вач-кі на-пі-са-лі!» Разумеючы парадокс нашай імправізацыі (першаклясьнікі ж пішуць вялізнымі літарамі!), мы паваліліся на зямлю і пачалі рагатаць. Потым яшчэ некалькі разоў вярталіся да гэтай «мізан-сцэны». У мове фактычна сыходзіўся і малюнак, і мэлэдыя, і драматургія.

Словы паміж небам і зямлёю

Гадоў трыццаць пяць таму, працуючы ў Акадэміі навук (гады яшчэ БССР), я прачытаў Сартравы «Словы» («Les mots») і ўпершыню асэнсаваў тое, што мяне пачынала падсвядома гнясці: мой кніжны досвед і рэальнае жыццё ў вобразах пачыналі не супадаць, свядомасьць запаўнялася заношанымі вэрбальнымі штапамі. Жыццё траціла смак, бо я пераставаў бачыць і чуць мову. Як своеасаблівая тэрапія пачалося пісаньне абразкоў, пракручваньне кадраў дзяцінства, у выніку чаго зьявілася маё першае філялягічнае эсэ «Гаворыцькая Буцькаўшчына», надрукаванае ў акадэмічным выдавецтве. Я адчуў да болю фізычную патрэбу агучыць і ажывіць гукі маёй унутранай мовы, якая пачала засынаць у памяці.

Дазволю сабе працытаваць адзін невялічкі фрагмэнт з разьдзелу, дзе гаворыцца пра тое, як я чуў сьвет у дзяцінстве: «...Вось сядзім мы з маці пад калгасным сьвірнам. Мама – старажыха. Праўда, толькі ноччу. Удзень яна разносіць пошту і пасе гусей. Дакладней, гусей пасем мы, дзеці. Нас усяго чацьвёра. Бацька загінуў, калі яму было сорок два... Прыцоцькаеся да маткі, прылабуніся і слухаеш, як жыве ноч. Шаў-шаў-шаў – з падстрэшша ў глухое вакно паплыла лягучая мыш, кажан. Скрэм-скрэм-скрэм! – точыць мышка свае зубы ў засеку. Патачыла і змоўкла. Зноў ціха. Толькі цвыркуны шашчаць сваёй пясочнай мэлёдыяй. Але вось дзесьці за аборай чуецца мернае талых-талых-талых. Гэта воз зь нечым цяжкім

куляецца па ральлі. Так і ёсьць. Гэта Барманскі вязе камень на жорны. А вось і ягоны сабака. Хамыль-хамыль! — і ён ужо тут, вялізны нямецкі аўчар. Нюх-нік, нік-нюх — абшныпарыў усё заўгольле, абнюхаў нас, віль-віль сваім куртатым хвастом і пабег на другі бок сьвірна. Пашча ў сабаці як мае быць, але завуць яго Крываліпы, як колішняга сапраўднага гаспадара — нямецкага «фітфэбіля». У яго быў рот набок — крывая ляпа. «Ляпа» — таму што ён заўсёды на ўсіх роў і моцна лаяўся: «Сакра фікс нох малсь!» Цяпер вось фэльдфэбэля няма, а сабака ёсьць... А вось і сам Барманскі. Так, гэта ён: таргік-таргік — узьбіраецца ён на пугірак, падцягваючы правую нагу. І боты яго: шлок-шлок, лох-лох! — б'юць шырокія халявы па лыгках. «Здароў, начнік! — вітаецца маці першая. — Усё жаронцы майстрэчыш?» — «А майстрэчу, хай іх халера, нада ж. Усё ж сотня якая будзіць»... Раптам Крываліпы забрахаў. Ціхуці! Хто гэта там? Я трошкі падбягаю наперад, прысядаю, бачу постаць супраць неба, прыслухоўваюся. Штых-штых-штых, сыпле нехта ціхім драбняком з-пад фэрмы. Відаць, баба. Кавыль-кавыль, — і яна ўжо заварочвае за пуню. Ды гэта ж Мікіціха, што з-за рэчкі: леташною асянчыну карове патроху на подсыціл носіць. Хай сабе носіць... Я ў маткі за падстарожку. Усё чую і бачу. Нашто нам сабака. Ён болей за мяне зьесьць... Квяк-квяк! — пераступіла Мікіціха праз гразкую канаву, вароты — шчальк!, і яна прапала... А Барманскі раскурвае ўжо цыгарку — па-па! і нешта дудукае з маткай. Мне шкада каня. Ён час ад часу трасе галавой і працяжна адсопваецца: п-п-ф-ф-рр-р! Прытаміўся і галодны. Я нават

чую, як у яго юрчыць у жываце. У каня, як і ў чалавека, калі ён выхартаецца, юрчыць у жываце... Але вось Барманскі ўжо дакурыў, гіп! – хуценька ўстаў, паглядзіў пяшчотна свой камень, праверыў падпругу і – валюх! – закінуў сябе адным махам у калёсы. Склыг-вых! – застагнаў даўно мазаны перадок. Конь, не чакаючы голасу вазьніцы, рушыў насустрэч доўгачаканаму начлегу...»

Перачытваючы цяпер гэтыя запісы-ўспаміны трыццацігадовай даўніны, я раптам прыемна спатыкнуўся не на курсівах, якімі я мэтанакіравана нагрэзіў тэкст (выданьне было навуковае, а не мастацкае), а на адным слоўцы «ўсяго», што падсвядома лягло ў радок: «Нас усяго чацьвёра. Бацька загінуў, калі яму было сорак два...» З гледзішча часу напісаньня – 1977 год – гэтае «ўсяго» ня вельмі зразумелае, бо чатыры дзіцёнкі – гэта нямала. Аднак тут у «пустой прасторы» паміж двума кароткімі сказамі інтуітыўна схаваўся другі нявымаўлены слой. Тут ёсьць туга па бацькавай мары: ён хацеў мець шмат дзяцей, сам у сям'і быў шосты, і за ім яшчэ ішлі два меншыя браты. У тым далёкім 1977-м я не канструяваў тэкст, ён запісаўся на адным дыханьні, таму ў ім усё праўда. Для мяне цяпер гэта ўспрымаецца як маленькая пэрлінка ад мастацтва. Мастацкі тэкст жыве недавыказаным.

СЪЛІЗКАЯ РЫБА Ё РУЖОВЫМ АКВАРЬЮМЕ

Шчаслівыя недарэчнасьці на пачатку дарогі. – У школе як дома. – Доўгая дарога да Гімрава. – Вясна – гэта калі хочацца есьці. – Я – Шапэнгаўэр. – Непаразуменьні з клясычнай літаратурай. – Некалькі сюррэалістычных кадраў.

З самага раньняга

Узгадкі пра мінулае як бы прэтэндуюць наадказ пра сэнс жыцьця. За сваё жыцьцё я прачытаў шмат успамінаў. Асабліва мне падабалася чытаць тых мэмуары, дзе гаварылася пра дзяцінства. Я ня ведаю, як павінна выглядаць нармальнае дзяцінства, бо маё дзяцінства, як і ўсё жыцьцё, падпала пад «пераходны пэрыяд».

Мае ўспаміны пра дзяцінства – як лоўля рыбы ў акварыюме, які рухаецца насустрач сьвятлу. Ненармальнасьці жыцьця згадваюцца як кадры фільму, дзе рознакаляровыя, а найбольш цёмныя, сьлізкаватыя сьлюэты рухаюцца ўсярэдзіне гэтага ружовага імклівага акварыюму. Памяць ловіць іх, некаторыя высьлізгваюцца, некаторыя застаюцца «ў руцэ». Але ці то проста часьцей трапляюцца ружовыя, ці то цёмныя ружавеюць, як выцягваюцца з вады? Гэта той эфэкт успамінаў з дваіным фокусам і спэктрам: фіялетавым і ружовым, пра які я пісаў ва ўступе. А акварыюм усё некуды імкне...

Усё недарэчнае пачалося з нараджэння, амаль як у зюскіндаўскага парфумэра. Бацька на фінскай вайне, а я нарадзіўся 2 лютага, на каталіцкія грамніцы, сямімесячным, у сенцах, калі маці звалілася зь лесьвіцы, лезучы на гарышча. Гадоў да двух быў нехрышчоны, бо ўжо не было дзе. Хрысьціў мяне тайна недавучаны п'янаваты поп перад прыходам немцаў. Казалі, немцы будуць выказаць нехрысьцяў. Адгэтуль, відаць, ідзе мой дзідраізм. Потым былі невераежныя прыгоды: сястра Лісавета згубіла мяне соннага на калгасным клевярышчы. Толькі шчаслівы выпадак выратаваў мяне ад наладаванага возу, што праехаў за паўмэтра. Пазьней мне раскроілі цемя, ударыўшы незнарок аб дзвярны вушак (цемя маё было слаба зростае ад нараджэння), потым я тапіўся ў памыях у цабэрку, палезшы па агурковыя лупіны, потым заходзіўся ад густа намазанай мазі ад каросты.

Здаецца, гэта быў крэалін, якім мазалі каросьлівых кароў. Ужо думалі, што памёр. Надта ўзяло за сэрца. Потым ледзьве не памёр ад трасцы (так звалася малярыя). Выратаваў хінін. Потым ледзь ня зьелі ваўкі. І ў дарослым жыцці: туды паслалі, адтуль выпалі, туды не пусьцілі, там нешта ўкралі, адтуль удала ўцёк. І ўсё так весела і нетрагічна, таму што вакол шмат добрых людзей. Як у той показцы пра павешанага беларуса: «Балела, хлопцы, але перацярпеў. Толькі вяроўка трохі шыю казыгала, таго і пасьміхаўся». І гэта таксама частка нашага беларускага шыбалету.

Афіцыйны пропуск у гэты сьвет адбываўся таксама

весела. У копіі пасьведчаньня аб нараджэньні мяне памаладзілі на два гады, калі ставілі пасья вайны, як тады казалі, «на наружны вид». У вайну ўсе дакумэнты згубіліся, і дзяцей гуртамі вазілі ў раён, калі з вобласьці прыяжджалі ўпаўнаважаныя для выдачы новых дакумэнтаў. Так было і ў нас. Пагрузілі на фурманку і павезьлі. На пыльным пляцы, але з лужынай пасярод, дзе па калена ў вадзе стаялі тры брудныя гусакі, нас выкулілі з возу ў цэнтры «мясьцечка Ветрына» (так у нас вымаўлялі) і павялі ў дзьверы будыніны зь незразумелай назвай «райсабес». Зь цёмнага калідору запусьцілі ў вялікі пакой зь фікусам і графінам. Вазьніца, дзядзька Якуб, глухаваты і праставаты мужчына, усунуўся ў пакой бачком і стаў, ногі ў кучку, каля бочкі зь фікусам. Галоўная дама, што сядзела каля графіна, паглядзела на парэпаньня пяты ягоных босых ног і пугу ў руцэ, забрала ў яго квіток з нашымі прозьвішчамі, абкручаны вакол пугаўя, і сказала камандзірскім голасам: «Пачакайце ў калідоры. Калі будзе трэба, вас паклічуць». Мы стаялі, як кучка гусянят, пасярод пакою, пакуль адна дама сьлібізавала з квітка неразборліва напісаньня прозьвішчы, а другая нетаропка пісала. Дама ля графіна вырашала, каму колькі гадоў, не звяртаючы ўвагі на запісы ў квітку, толькі пыталася пра большых і меншых сясьцёр і братоў. Выглядала ўсё неяк так, як у таго Багушэвічавага Ліндаркі. Пазьней казалі, што было зьверху ўказаньне маладзіць дзяцей пэўных гадоў нараджэньня для атрымання нейкай патрэбнай дзяржаўнай статыстыкі. Увогуле ж зь незразумелых мне дагэтуль прычынаў пасья

вайны бацькі былі схільныя маладзіць сваіх дзяцей. Ці, можа, каб лягчэй атрымліваць сякую-такую сацыяльную дапамогу, ці каб даўжэй не ісьці ў калгас на працу або на службу ў войска. Калі й па праўдзе, дык мы, зануджалыя і вузкагрудыя, выглядалі нашмат маладзей за свае гады.

Дарога ў браму вучонасьці

Яно й добра, што нас маладзілі. Яшчэ гады два я не хадзіў у школу. У нашай вясковай школе першай клясы не было. Бо не было дзяцей і настаўнікаў. У другую клясу я пахадзіў да сьнегу, пакуль можна было хадзіць босым. У канцы вясны зноў пайшоў: прыйшла пасылка ад цёткі Міччыхі з казахстанскай высылкі, дзе разам з рысам, спыгкам і кішмішам ляжалі дзіцячыя боты з хромавымі халявамі. Левая была трохкі сьвятлейшая за правую, а галоўкі былі керзавыя, але мне ўсе зайздросьцілі. Добрыя былі боты. Я іх панасіў месяцы два, а летам мы іх абмянялі на муку.

У школе мне падабалася. Грубка (у нас казалі шчыток) была заўсёды добра натопленая, а галоўнае — я займаўся адразу ў трох клясах: другой, трэцяй і чацьвёртай. Другаклясьнікаў нас было двое — Валодзька Глод, сын арыштаванага «эсэра», і я. За доўгай, мэтры на тры з паловай партай разам з намі сядзела трэцяя кляса — два вучні. На астатніх трох партах, гэтых жа доўгіх, — чацьвертаклясьнікі. Усе — ваенныя пераросткі. Клясны журнал быў на ўсіх адзін. Мае старонкі ў журнале былі як засеяныя бульбай: у кожнай клетачцы — пяцёрка. Бо выклікалі штодня. Найбольш мне падабалася, калі настаўніца прасіла мяне сказаць тое, чаго ня ведалі пераросткі-зарачане, што былі на дзье клясы вышэй за мяне. Па чыганыні, пісьму і гісторыі я ведаў усё і за чацьвёртую клясу з прачыганых за лета братавых кніжак. У

школе ўсё было па-беларуску. Настаўніца, на афіцыйна-расейскі манер Ніна Філіпаўна, па-вясковаму Нінка-Піліпішка, лёгка адпускала мяне дадому, калі ў гэтым была патрэба дома, напрыклад, адбыць разоўку на пастве. Настаўніца сама пакідала пры неабходнасьці школу ў час заняткаў: паглядзець хворую маці, што не ўставала з ложка, або падаіць у абед карову. У гэты час мы бегалі каля хаты, дзе месцілася школа. Калі мы бачылі здалёк, што Ніна Піліпаўна ўжо пераходзіць рэчку, то дружна займалі свае месцы ў клясе. На занятках было амаль усё як дома. Нешта падобнае я адчуваю цяпер, выкладаючы нямецкую мову ў «падпольным» коласаўскім ліцэі, хіба што карову не хаджу даіць. Ніна Піліпаўна была вельмі добрая. Толькі мне было яе шкада: у яе была ляжачая хворая маці і моцна пахла з роту. Калі яна нах ілялася, каб паглядзець сшытак, яна заўсёды пры крывала рот даланёй, і ад гэтага свайго сораму, здавалася мне, была ня вельмі строгая. Па-мойму, яна была яшчэ занадта паблажлівая, бо баялася нахабных зарачанскіх пераросткаў з прышлых сямей. Аднойчы яна паставіла аднаму зь іх «кол» і выпнала з клясы, дык той ужо ў дзвярах, не паварочваючы галавы, прасіпеў: «Блядзь нямецкая!» Тут, як кажуць, кожнаму не растлумачыш. Родны брат нашай настаўніцы быў пры акупацыі бургамістрам, але і быў сувязным у партызанаў. Шмат каго выратаваў. Сястра ж мусіла часам немцаў гарэл кай зь мёдам частаваць ва ўласным доме. Ну а цяпер трывала: воўк сабакі не баіцца, але зьвягі ня любіць. І гэта — наша беларускае.

У пятую клясу з Буцькаўшчыны ў Гімраўскую школу нас хадзіла толькі двое — Валодзька і Глод ды я. Да школы было кілямэтры тры з паловай, якія мы пераадольвалі толькі гадзіны за тры. На пачатку верасня па дарозе забягалі яшчэ ў лес у варэхі, ужо апошнія, зімою на лыжах асвойвалі простую дарогу, якая часцей аказвалася даўжэйшай за бальшак, вясною ў паводку доўга шукалі праход праз канавы і балацявіны.

Цікавы і вясёлы шлях здараўся зімой у адлігу, калі ідзеш па цаліку. Хадзіў я ў школу ў «дзервяках». Так зваліся самаробныя чаравікі ці боты з драўлянай падэшвай. Вычасаны прафіляваны пад форму падэшвы драўляны брусок звычайна прыбіваўся да скуры кавалкам тэлефоннага проваду, пасля вайны якога безліч валялася вакол. У такім абутку рухаеся, куляючыся, як самаходная танкетка, што пераадольвае акопы. У адлігу сьнег страшэнна прыліпае да дрэва, што ведае кожны лыжнік — аматар. Дык вось пасля кожных дзесяці-пятнаццаці мэтраў самаробны абутак ужо нагадваў старажытнагрэцкія тэатральныя катурны, вышыня якіх перавышала даўжыню, і хадзька проста траціў раўнавагу і падаў у сьнег. Каб не валяцца ўсю дарогу, прыходзілася браць з сабой кій з загнаным у мацнейшы канец цэвіком. Гэта называлася кій з гакам, нешта кшталту цяперашніх лыжных кіёў. (Калі цяпер чую чэскае «гачак», робіцца цёпла на душы.) Праз кожныя крокаў трыццаць прыпыняеся і па чарзе адколаваеш гакам сьнежныя прыліпкі. Яны так і заставаліся стаяць на дарозе, як загадка прыроды. Калі б дастаялі да

нашага часу, людзі б думалі, што гэта меткі нейкай іншай цывілізацыі... Гэта было раніцай. Калі вярталіся ў другой палове дня са школы дадому, праходзілі паўз рэшткі сваіх ранішніх слядоў, якія, як засьнежаныя вожыкі, старажылі наш шлях да ведаў. Было ў гэтым нешта ўрачыстае, як у грэцкім тэатры, што ўздымаў артыстаў на катурнах да духоўнай узьнёсласьці.

Простыя жаданьні

На заняткі не спазьняліся, проста раней выходзілі з дому. Я заўсёды стараўся прыбегчы нават раней у школу, каб панікаць па партах: можа, хто што ежнае забыўся — кавалак хлеба ці якую бульбіну. Дагэтуль памятаю смак халоднага драніка, які аднойчы знайшоў у парце каля вакна. У ім была ямка ад кавалачка сала, якое запякалася, утоптанае ў драньнё. Нічога смачнейшага ў сваім жыцці ня еў.

Валодзька па партах ня нікаў, бо маці давала яму заўсёды нешта з сабою, што ён называў адпачуйка да школы. Ён быў у маці адзін, і яна працавала ў калгасе бухгалтарам, таму ёй давалі грошы, а не налічалі працадні. За грошы можна было нешта купіць. Нас было чацьвёра, і маці, і сястра Ліза, і старэйшы брат Зьмітрок працавалі за працадні, на якія нічога не давалі. Працадні людзі жартам называлі палачкі, іх брыгадзір выводзіў у сваім сшытку супраць прозьвішчаў калгасьнікаў. Кожнаму даросламу даводзіўся так званы «мінімум» — каля трохсот працадзён на год. Ня выпрацаваў мінімуму, не атрымаеш каня дроў прывезьці... Калі Валодзька пачынаў есьці па дарозе сваю «адпачуйку», я стараўся адысьці куды-небудзь убок, спаслаўшыся на пільную патрэбу ці салгаўшы, што тут побач я, здаецца, бачыў куст з малінамі ці маленькі баравік, які ўжо, пэўна, падрос. Не хацелася яго мусаваць. Ён сам хацеў есьці, а тут яшчэ трэба мне абавязкова даць угламзіць. Такая была сяброўская этыка. На «нашым баку»

ў Буцькаўшчыне не было прынята прасіць «дай угламзіць». Хто што меў, дзяліўся сам. Зарачане і гімраўцы гэта рабілі, як нахабныя вароны.

Мы з братам Талікам калі-небудзь парушалі этыку галоднага рыцара, выдумляючы, напрыклад, такі хітрык. Уявіце сабе: пасьяляваенная вясна, усё зьедзена, толькі сёе-тое на семя схаванае. Маці, Лісавета і Зьмітрок на працы, мы з Талікам адны дома. Хочацца есьці. Тое, што зварана ў печы, і акрайчык хлеба ў рушніку ў судніку чапаць нельга. Усё будзем есьці разам толькі ўвечары. Мы ўжо ўкралі па адной бабіне з торбачкі, што на семя, і паклалі за шчаку. Ссусьлілі вельмі хутка. Тады брат і будзе гаварыць: «А ведаеш, Пятрок, схадзі ты да цёткі Марты ды папрасі ў яе малатка, скажы, што мы свой згубілі, а пільна трэба. Можа гароху жменю дасьць». Мы ведаем, што цётка Марта накрала ў калгасе гароху, і ведае, што мы ведаем, што яна накрала. Бягу хуценька да цёткі Марты: «Дзень добры, цётка Марта, можа ваш малаток гуляе? Мы свой згубілі, а пільна трэба. Я хутка прынясу». Мае вочы бегаюць па стале і прыпечку. Цётка Марта глядзіць мне ў вочы і ўсьміхаецца. Ідзе за перабойку (перагародку) каля печы, корпаецца там з хвіліну і прыносіць мне ў прыполе жмені тры гароху. «На, масіяш, табе малаток!..»

Узгадваючы гэты вясёлы галодны час, я падсвядома адчуваю, чаму мяне ў свой час ня ўразіў раман Гамсуна «Голад», якім шмат хто з маіх знаёмых зачытваўся ў адліжныя шасьцідзясятыя гады. Рэч ня ў тым, што Гамсун быў калябарантам, а ў тым, што ягоны выснаджаны герой

грэбаваў на сьметніку тым, што я б вясною сорак сёмага ахвотна зьеў.

Уяўляю сабе, як сюррэалістычна і магічна я выглядаў, калі аднойчы паспрабаваў на смак «Историю ВКПБ. Краткий курс» таварыша Сталіна. Як лістаноска, маці прынесла зь сельсавету гэты «Краткий курс» для канспэктаваньня старшыні нашага калгасу — «Чэкісту», Грышку Прыстаўку, брату нашай настаўніцы, і палажыла ў нас дома да вечару на стол пад абраз. А вокладка ў кніжцы — дыхтоўная, каляная. Брунатная і патыхае як бы шакалядай з пасьяваеннай амэрыканскай дапамогі. Пасярод — шаўковы паясок-закладка. Ліжу панадную вокладку, мацую на зуб, кусаю... Маці моцна не сварылася, толькі, здаецца, неяк вусны кусала, каб не расплакацца. Яна так яшчэ рабіла, калі я малы прасіў піць пасья таго, як паліцаі забралі карову: «Мама, я хачу піць, але не малака, вады...»

Сюррэалізм падзеяў, што прыпалі на дзяцінства, палягаў у тым, што яны нават у параўнаньні з нашым сёньняшнім сыціплым быцьцём былі экстрэмальна незвычайныя. Мы расьлі самапасам, бяз боскіх стандартаў пра дабро і зло, справядлівасьць, межы людзкасьці. Каб выжыць, людзі кралі. Але не ў суседзяў. Красьці ў калгасе не лічылася грахам, бо калгас успрымаўся як пошасьць — як град, вайна, «вялікая руіна». Я ня вельмі згодны, што народная мэнтальнасьць нясе ў сабе спрэс пазытыўны пачатак. Дзеля выжываньня чаго ні зробіш! «Хто ў лесе ня злодзей, той дома не гаспадар» — прыдумаў селянін клясава-

маёмаснае апраўданьне вымушанага зладзеіства ў выглядзе прымаўкі. Калі ў прымаўцы — значыць, так робяць усе, значыць, гэта можна, дапушчальна. Тут сыцьвердзілася першароднае права селяніна на лес як на частку навакольля, як самачыннае ўсталяваньне «праўды».

Праўда, праз такое жыцьцё потым нішто не магло прымусіць жахацца перад цяжкасьцямі ды мязотамі быцьця, а жыць паводле прынцыпу: рабі так, каб ня стала горш ні табе, ні тваім блізім, не рабі людзям зло, а там будзе, як будзе. Дзяржава, начальства, прышлыя ўпаўнаважаныя — гэта былі «яны», адчужаныя, не прыналежныя да блізкага жыцьця, варожыя стварэньні. Наш беларускі «шыбалет» таго часу нагадваў своеасаблівы будызм.

Натуральнае існаваньне

І жартам і ўсур'ёз: у дзяцінстве я практычна быў будыстам. Узгадайце чатыры высакародныя ісьціны будыста: існаваньне пакуты як адзінства з хадою і зьменай рэчаіснасьці; жаданьне як прычына пакуты; падаўленьне жаданья як сродак падаўленьня пакуты; дасягненьне нірваны празь непасрэднасьць, мэдытацыю і разумнасьць учынкаў. Усё жыцьцё будавалася менавіта так. Слова «нірвана» мы ня ведалі, але шчаслівыя былі заўсёды, бо ўзровень жаданьяў заўсёды быў умераны і адпавядаў магчымасьцям. Калі я стаў дарослы і пры пэўным зьбегу абставінаў мусіў змагацца з унутранай рэфлексіяй, што патрабавала задавальненьня жаданьяў, я прабягаў у дыялёгу сам з сабою па ланцужку прычынна-выніковых сувязяў, і шалі чуйнага сэрца прыходзілі ў раўнавагу.

Для мяне асабіста так зьванае пераадоўваньне цяжкасьцяў, змаганьне за фізычнае выжываньне, замілаваньне жывымі істотамі, таямніца нараджэньня жывога, жыцьцё і сьмерць — усё тое, пра што потым цягам доўгіх гадоў навучанья прыходзілася паводле дыдактычных распрацовак слухаць, здавалася калі ня сьмешным, дык ня вартым таго, каб гаварыць пра яго ўзьнёсла.

Прыпамінаю, як у сувораўскай вучэльні кіраўнікі літаратурнага гуртка — імі былі выкладчык літаратуры падпалкоўнік Чумакоў і Язэп Семяжон, наш выкладчык замежных моваў, вядомы перакладчык, — абураліся маёй

глухатой да «вялікага». Я без энтузіязму гаварыў пра подзьвіг Аляксея Марэсьева, вяла рэагаваў на распач вершніка і пакуты ягонага каня, «Браслета-второго», з купрыноўскай аповесці. Мяне, здавалася маім выкладчыкам, мала кранае гора тургенеўскага Герасіма і адзінокай, непрыгожай горкаўскай герайні, што сама сабе пісала лісты каханьня і потым, душачыся салодкімі сьлязамі, чытала іх, схаваўшыся на гарышчы.

З майго боку ўсё было вельмі шчыра. Мне было шкада Муму, але ж я не ўспрымаў гэта як трагедыю, нават з улікам пакутаў Герасіма, бо я сам разы два на год тапіў кацыянт у сажалцы.

Яны былі яшчэ сьляпяя, зь цёплымі гладзенькімі живоцікамі... Сумныя вочы купрыноўскага пакалечанага Браслета мяне моцна ня ўражвалі, бо ў мяне ўваччу стаяла жаласнае аблічча нашай каровы-германкі, якую абдуло ад маразянай руні. Яна вісіць на вяроўках, у азадзьдзе ўстаўленая пляшка з адбітым дном, а ейныя бакі мнуць і жмакаюць мужчыны, каб выціснуць зь сярэдзіны нагнанае языком паветра. На ейныя вочы я і цяпер не магу забыцца... Яна, на жаль, не ачуняла. Яе, як казалі ў нас, прырэзалі — ужо паўмёртвую зарэзалі, каб потым закліяміць (у такім выпадку ўжо за магарыч) у базарнага вэтэрынара і прадаць на мяса.

Наконт Марэсьева... Адночы летам — мне было тады гадоў сем — я цягнуў зь лесу вялізнае бярэма сырой надранай лазы, каб потым высушыць, здаць у нарыхтоўчую кантору ды купіць за гэтыя грошы патрыманыя падручнікі.

Вострая маленькая «лазовая» сякерка, якую я засунуў за вьязмо, сарвалася і ладна раскроіла мне левае калена. Ня ведаю, што б рабіў сёньняшні сямігадовы хлапчук. Я ж апрацаваў рану сікунамі, сяк-так абвязаў саколкай ды лазой калена і пацягнуўся зь нялёгкай ношкай дахаты. Ладна сьшоў кроўю, колькі дзён ляжаў плазам, потым кульгаў яшчэ больш за месяц да самай восені, але хадзіў у Ветрына на заробкі, ганяючы на паству чужых кароў. Розумам я гатовы ўспрыняць учынак Марэсьева як подзьвіг, але эмацыйна для мяне — гэта нешта звычайнае. Мне здаецца, што я б таксама змог лётаць з пратэзам.

Абсурдныя карціны дзяцінства ўзгадваюцца бясконца. Позьняя вясна. Яблыні скінулі квецень, завязваюцца яблычкі, вакол гудуць пчолы. Суседка, у сьлязах, сякерай карчуе антонаўку, большы сын хавае ў лес вульлі, пакідаючы на месцы абломкі дошак, старыя рамкі як бы зруйнаваных пчаліных хатак. Усё дзіка і проста. Кожны двор абклатлі падаткамі: на кожную яблыню, на кожны вулей, на кожнае парася. Вось такі наш пасьяваенны «Вішнёвы сад»...

Яшчэ адзін кадар у фіялетава-чорным дарослым спэктры, які тады ў дзяцінстве ўсё роўна здаваўся ружовым. Нас трох хлапчукоў. Як тое прынята, мыемся «з бабамі», са сваімі матулямі і сёстрамі. Большыя хлопцы мыюцца «з мужчынамі». Усе дарослыя жанчыны — спрацаваныя, худыя, зь вісьлімі грудзямі. На ўсіх — замыгтыя кужэльныя «падвязьнікі», мяшчкі паміж ног для вьваленых матак. Трымаюцца на клубовых паясах, як на партупэях. Вось жанчыны асьцярожна абмываюць распавітыя маткі, як

дзяцей. Нам цікава і сьмешна. Мы называем маткі «кукурузіны». Глядзім на свае «стручкі». Маткі павыпадалі ў жанчын ад цяжкае працы. Яшчэ ў вайну пачалі араць «на бабах». А ўжо пасля перамогі дык тое было зазвычай. Не было мужчынаў, не было коней... Што тая мізэрыя ды пакуты чэснай прастыгуткі ў «Адвержаных» Віктора Гюго!

Дагэтуль памятаю незразумелыя сцэны гвалту. Пасля вайны вясковыя хлопцы на вечарынках, нападнітку і цьвярозыя, часта біліся. Вёска ішла на вёску, сыцяна на сыцяну. Ці то выходзіла нейкая агрэсія зь людзей, што хавалі свой страх, затаіўшыся ў лясных сховах і бачачы здалёк гвалт і забойствы, ці то гэта таксама была своеасаблівая гульня ў вайну? Але бойкі былі сур'ёзныя. Біліся да калецтва, чым папала, найперш рвалі калы з агароджаў. Меншыя падносілі «боепрыпасы»: камяні, шварны з калёсаў, качалкі для бялізны. На вечарынкі маці нас не пускала. Але разы два ўсё ж такі я дабег. Як цяпер бачу карціну: Коля Пархфенаў (зарачанскі!) зьбіў з ног хлопца з суседніх Саланевічаў, паставіў калена яму на грудзі і разьдзірае рот вялікімі пальцамі рук. Такое ўбачыш цяпер толькі ў бандыцкіх сэрыялах. Нажоў не ўжывалі. На другі дзень усё забывалася, калі падчас бойкі захоўваўся пэўны няпісаны кодэкс гонару, напрыклад, ня біць ззаду па галаве. У міліцыю не заяўлялі. Прайшоў пэўны час, і – як адрэзала! – бойкі раптам перапыніліся. Гэта таксама загадка нашай мэнтальнасьці. Мне цяпер бачыцца гэта як своеасаблівае самаедзтва: немцаў біць было страшна, а сваіх можна. Глядзець на ўсё гэта было тады цікава і весела. Цяпер